

بررسی نظام متنی نمایش رادیویی

دکتر فرزانه سجودی

استادیار دانشگاه هنر، تهران

مژگان مخاطبی اردکانی

کارشناس ارشد زبان‌شناسی همگانی، دانشگاه پیام نور، مرکز تهران

چکیده

در این مقاله به بررسی امکان‌های متنی و نشانه‌شناختی نمایش رادیویی پرداخته شده است. هدف از این تحقیق توصیفی - که از نوع مطالعه میان‌موردی است - این است که بدانیم چگونه شخصیت‌های دراماتیک در قالب گفتار عینیت می‌یابند؛ چگونه موسیقی فضا آفرینی می‌کند و چگونه صداها محیطی موقعیت را مشخص می‌کنند.

پس از بررسی پنج نمایش رادیویی که به روش نمونه‌گیری تصادفی ساده و به شیوه قرعه‌کشی انتخاب شدند (و در پیوست به آنها اشاره شده است) به نمودارهایی دست یافتیم که نشان دادند لایه‌های صوتی گفتار، موسیقی و صداها محیطی در متن چند لایه‌ای نمایش رادیویی، امکان‌های متنی و نشانه‌شناختی نمایش رادیویی هستند و در تحقق دنیای درام از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردارند.

کلیدواژه‌ها: رادیو، نمایش رادیویی، متن، گفتار، موسیقی، صداها محیطی

مقدمه

در سال‌های اخیر در زمینه تحلیل نمایش و شیوه تأثیرگذاری و معنارسازی آن، اندیشه‌های تازه و مهمی بروز یافته است. یکی از این نگرش‌ها، نگرش نشانه‌شناختی به مقوله نمایش است. این نگرش در بنیاد کاربردی است؛ زیرا چگونگی کارکرد هر چیز را جویا می‌شود و تلاش دارد با بررسی نشانه‌هایی که برای به دست آوردن تأثیر دلخواه به کار رفته‌اند، پاسخ‌هایی بسیار عملی بیابد. این رویکرد، بیش از آنکه ویژه و ذهنی‌گرا باشد، نظام‌مند و روش‌دار است.

نشانه‌شناسی، شاخه‌ای از دانش بشری است که موضوعش نشانه‌ها و چگونگی کاربرد آنها برای ارتباط میان انسان‌ها و برای انتقال معناست. به عقیده نشانه‌شناسان، اگر اثر هنری را نوعی عمل ارتباطی میان انسان‌ها بدانیم و اگر بتوانیم فرآیندی واقعی را که در این عمل ارتباطی صورت می‌گیرد تجزیه و تحلیل کنیم، امکان دارد به شیوه‌ای کامل‌تر و احتمالاً عینی‌تر برای بحث درباره آثار هنری دست یابیم. (منظور تجزیه و تحلیل آن چیزی است که واقعاً میان فرستنده و دریافت‌کننده پیام صورت می‌گیرد.)

نشانه‌شناسی نمایش به شکل کنونی در آغاز سده بیستم و نخست با کارهای منتقدان شکل‌گرای روسی پا گرفت. امروزه بیش از پیش این نیاز را حس می‌کنیم که بدانیم نمایش چه

چیزهایی را می‌تواند (یا نمی‌تواند) بیان کند؛ پیام‌هایش را چگونه شکل می‌دهد؛ برای انتقال این پیام‌ها به مخاطبین از چه فنونی استفاده می‌کند و چگونه مخاطبان می‌توانند معنای این پیام‌ها - صریح یا ضمنی، خودآگاه یا نیمه خودآگاه - را دریابند (اسلین، ۱۳۸۲: ۵ و ۷).

بر اساس همین دیدگاه نشانه‌شناختی، نمایش رادیویی، را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهیم تا دریابیم چگونه عناصر یک نمایش رادیویی، از جمله زبان گفتگوها، موسیقی و صداهای محیطی و نیز بسیاری از نشانه‌های دیگر، هر یک به روش خود به پیدایش «معنا»ی آن نمایش کمک می‌کنند. حال که می‌دانیم نمایش رادیویی نیازمند استفاده از نشانه‌ها و نظام‌های نشانه‌ای است و می‌توانیم نقش هر یک از عناصر را در خلق معنای نهایی نمایش به روشنی تبیین کنیم، به ابزاری بسیار مفید و کارآمد دست خواهیم یافت. این ابزار هم به کار آفرینندگان درام می‌آید و هم به کار هر یک از شنوندگان که بخواهند با آگاهی انتقادی، به نمایش گوش فرادهند.

همچنانکه گفتیم از آغاز سده بیستم به نشانه‌شناسی نمایش پرداخته شد. البته عمده کارها به نمایش صحنه اختصاص داشته و به نمایش رادیویی پرداخته نشده است. تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد در زمینه نشانه‌شناسی نمایش رادیویی هیچ کار منظم و قابل توجهی در ایران صورت نگرفته است. شایان ذکر است که در مقوله نمایش رادیویی، عناصر و ساختار دراماتیک آن کارهایی انجام شده است که پایان‌نامه‌ها و همچنین تعداد معدودی کتاب‌های نامبرده شده در منابع، نمونه‌هایی از این کارهاست.

ناکافی بودن نتایج پژوهش‌های انجام شده و به‌خصوص نبودن پژوهش در زمینه نشانه‌شناسی نمایش رادیویی، معضل بزرگی در این تحقیق به شمار می‌رفت.

با توجه به آنچه گفته شد، برای دستیابی به آگاهی‌های بیشتر در مورد نمایش و نشانه‌های آن لازم است تا نظام متنی اینگونه نمایش‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد تا به سؤال تحقیق یعنی «نمایش رادیویی از چه امکانات متنی و نشانه‌شناختی بهره می‌گیرد؟» پاسخ داده شود؛ آن هم به این دلیل که منتقدان و پژوهشگران، متن را عنصر بنیادین نمایش و زمینه اصلی این کنش تقلیدی به حساب می‌آورند. بر همین اساس فرضیه تحقیق، یعنی «متن نمایش رادیویی متنی چندلایه‌ای مبتنی بر رسانه صوت است که لایه‌های صوتی مورد استفاده در آن عبارتند از گفتار، موسیقی و صداهای محیطی» مطرح می‌گردد. در نهایت باید گفت که هدف اصلی از انجام گرفتن این تحقیق، مطالعه ویژگی‌های منحصر به فرد ژانر نمایش رادیویی و شرایط حاکم بر آنهاست.

روش تحقیق

با توجه به انواع مختلف روش‌های تحقیق و با در نظر گرفتن هدف و موضوع پژوهش، تحقیق توصیفی بوده، از نوع مطالعه میان موردی انتخاب شده است.

- برای جمع‌آوری اطلاعات مورد نظر از مطالعات کتابخانه‌ای بهره گرفته و در این خصوص از کتب، مقالات، مجلات و پایان‌نامه‌ها استفاده شده است.

- برای انجام شدن عملیات میدانی (گردآوری داده‌ها) چندین نمایش رادیویی ضبط شده است.

- برای انتخاب حجم نمونه از مجموع نمایش‌های ضبط شده، روش نمونه‌گیری تصادفی ساده و از شیوه قرعه‌کشی استفاده شده است. در نهایت پنج نمایش رادیویی انتخاب شده‌اند تا کار تجزیه و تحلیل داده‌ها بر روی آنها صورت گیرد.

- با توجه به اینکه هدف اصلی این پژوهش، بررسی نشانه‌های موجود در نمایش رادیویی است و لازم است تا تجزیه و تحلیل نشانه‌شناختی درباره داده‌ها صورت گیرد، داده‌های گردآوری شده بر اساس نظریه‌های نشانه‌شناسی و تحلیل گفتمان بررسی شده‌اند (نگ. سرمد، ۱۳۷۷ و نادری، ۱۳۸۰).

بحث و بررسی

در مقاله‌ای با عنوان «درآمدی بر نشانه‌شناسی رادیو» به دنبال تعاریفی که از متن، رسانه و ابزار عرضه شده است، به این مسئله پرداخته می‌شود که متن رادیویی، حاصل تعامل چه نظام‌های نشانه‌ای است. براساس تعاریف عرضه شده، رادیو ابزاری است که رسانه آن شنیداری است. رادیو ابزار است برای آنکه با پیشرفت فناوری پدیده آمده است و با پیشرفت فناوری ممکن است در شکل و کارایی آن تغییراتی به وجود آید. همان‌طور که می‌توان این خط سیر تحول را از رادیوهای بزرگ لامپی که نیاز به آنتن بلند در روی پشت بام داشتند تا رادیوهای ترانزیستوری جیبی مشاهده کرد؛ اما در همه حال رسانه رادیو شنیداری بوده است و امکانات رسانه‌ای آن عبارتند از: رمزگان زبان، رمزگان موسیقی و رمزگان صداها (محیطی (سجودی، ۱۳۸۴: ۳۳۵، ۳۳۸ و ۳۳۹).

در ادامه به منظور دستیابی به نظام متنی نمایش رادیویی به عناوینی اشاره می‌کنیم که به نظر می‌رسد ما را در رسیدن به آن نظام کمک می‌کند.

۱- متن

در تعریف متن گفته شده است که عاملی است غیر ثابت و چندلایه و هرچند ممکن است یکی از این لایه‌ها نسبت به لایه‌های دیگر از دوام و ایستایی بیشتری برخوردار باشد و اصلی‌تر تلقی شود، عملکرد نهایی آن وابسته به رابطه تعاملی‌ای است که بین لایه‌های متفاوت متنی به وجود می‌آید (سجودی، ۱۳۸۴: ۳۴۱).

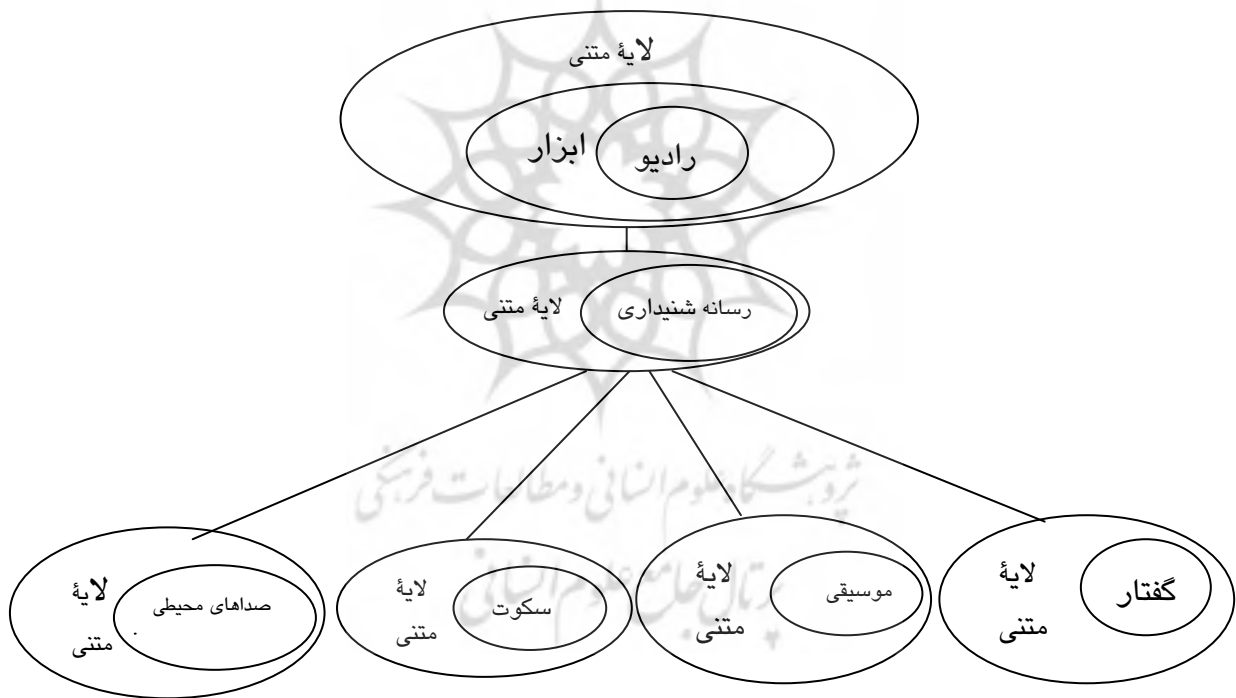
۲- نشانه‌شناسی لایه‌ای

بحث دیگری با عنوان «نشانه‌شناسی لایه‌ای» مطرح است که در کتاب «نشانه‌شناسی کاربردی» بیان شده است. در بیان «نشانه‌شناسی لایه‌ای» باید گفت که سجودی تعریفی از متن عرضه می‌کند و معتقد است که متن، حاصل هم‌نشینی لایه‌هایی است که هر یک بر اساس انتخاب از رمزگان‌های متفاوت بر حسب ضرورت ارتباط، تحقق عینی یافته‌اند. این لایه‌ها در تعامل با یکدیگر و در تأثیر متقابلی که از هم می‌پذیرند به مثابه متن تحقق می‌یابند. متن، عینی و فیزیکی و پدیده‌ای باز است که بسته به شرایط وقوع، ممکن است عینیتی فیزیکی به مثابه لایه‌ای از متن دریافت بشود یا نشود. به عبارت دیگر، متن مفهومی تکریری است. هر لایه

متنی، خود متنی است که در کنش متقابل با لایه‌های متنی دیگر (متن‌های دیگر)، دامنه «متن‌بودگی» خود را گسترش می‌دهد (سجودی، ۱۳۸۲: ۲۰۱).

در چارچوب «نشانه‌شناسی لایه‌ای»، متن از لایه‌های متعدد تشکیل شده است که شاید برخی نسبت به دیگران اصلی‌تر به نظر برسند؛ ولی در دلالت‌های متن، همه لایه‌ها می‌توانند به یک اندازه اثرگذار باشند و معنی، حاصل برهم‌کنش لایه‌های متنی، دانش پیشین، رمزگان‌ها و ... است و لذا هر نشانه‌ای اعم از زبانی یا غیرزبانی، در یک کنش ارتباطی، در دل نظام پیچیده‌ای از عوامل متعامل معنی پیدا می‌کند (سجودی، ۱۳۸۲: ۲۰۷ - ۲۰۸).

از تلفیق دو رویکرد نشانه‌شناسی رادیو و نشانه‌شناسی لایه‌ای، نمودار لایه‌های متنی رادیو به دست آمده که در زیر نشان داده شده است. تمامی آنچه سجودی عناوینی نظیر رسانه، ابزار، متن و لایه‌های متنی نامیده است، در این نمودار وجود دارند و نگارنده در رسم این نمودار از آنها بهره گرفته است. (نمودار ۱)

نمودار ۱- لایه‌های متن رادیویی

۳- نشانه‌شناسی نمایش رادیویی

در این مجال به بررسی نظام‌های نشانه‌ای موجود در نمایش رادیویی به طور اخص خواهیم پرداخت؛ هرچند که تقلیل نشانه‌شناسی نمایش رادیویی به حد یک «دانش دقیق» که بتواند فهرست فراگیری از دال‌های فعال در هر لحظه نمایش را عرضه کند و «معنا»ی دقیق آن را نمایاند، بیش از اندازه جاه طلبانه می‌نماید. با این حال، هر دیدگاه نشانه‌شناسی درباره نمایش

رادیویی باید فایده‌رسان باشد و از همه مهمتر دیدگاهی کاربردی و گونه‌ای روش‌شناسی ارزشمند را فراهم آورد تا بدانیم چگونه زمینه بنیادین از تأثیر متقابل و در آمیختن همه نظام‌های نشانه‌ای موجود در آن ریشه می‌گیرد و در سرتاسر آن کارکرد دارد.

همان‌گونه که پیشتر نیز بیان شد، سه رمزگان برای رادیو مطرح است که عبارتند از: رمزگان گفتار، رمزگان موسیقی و رمزگان صداهای محیطی. بالطبع، نمایش رادیویی نیز بالقوه می‌تواند هر سه رمزگان یاد شده را در خود داشته باشد و هرکدام از آنها نشانه‌هایی را در خود دارند که آن نشانه‌ها می‌تواند بیان‌کننده وجود عناصر معناآفرین بسیار مهمی در متن باشد.

بنابراین، هر لحظه از نمایش رادیویی را می‌توان با دیدگاهی استوار بر فهم تأثیر متقابل همه دال‌های شمایی، نمادین و نمایه‌ای موجود در آن تحلیل کرد؛ یا به سخن روشن‌تر، اینکه چه دال‌هایی را در هر لحظه نمایش به کار برد و به کدام نظام نشانه‌ای نقش غالب داد؛ گفتار، موسیقی یا صداهای محیطی.

از سوی دیگر، لازم است برای موشکافی متن و رمزگشایی، دال‌های فراوانی را که هر نمایش رادیویی عرضه می‌کند هم به گونه‌ای هم‌زمانی دید - یعنی کارکرد هم‌زمان آنها را در هر لحظه از نمایش در نظر گرفت - و هم به گونه‌ای در زمانی - یعنی همچنانکه نمایش به پیش می‌رود، دال‌های گوناگون در سیر زمان به ساختارهای پیچیده‌ای بدل می‌شود - لذا به نظر می‌رسد طبقه‌بندی مطالب به دو دسته امکانات متنی و امکانات نشانه‌شناختی نمایش رادیویی در فهم بهتر مطالب مفید واقع شود.

امکانات متنی نمایش رادیویی

۱- رمزگان گفتار

گفتار را یکی از زیر رسانه‌های رسانه شنیداری می‌دانند. در رسانه‌ای شنیداری همچون رادیو، بخش اعظم بار را گفتار به دوش می‌کشد و از آنجا که هیچ‌گونه جنبه «دیداری» ندارد، مهمترین عامل انتقال اطلاعات، «گفتار» است. از این‌رو از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. همچنین از آنجایی که نمایش اساساً در وجه کلامی وابسته به دیالوگ است، در نمایش رادیویی لایه گفتار در قالب دیالوگ نمایشی عمل می‌کند. از این‌رو می‌توان از واژه‌هایی نظیر دیالوگ یا کلام دراماتیک به جای گفتار استفاده نمود.

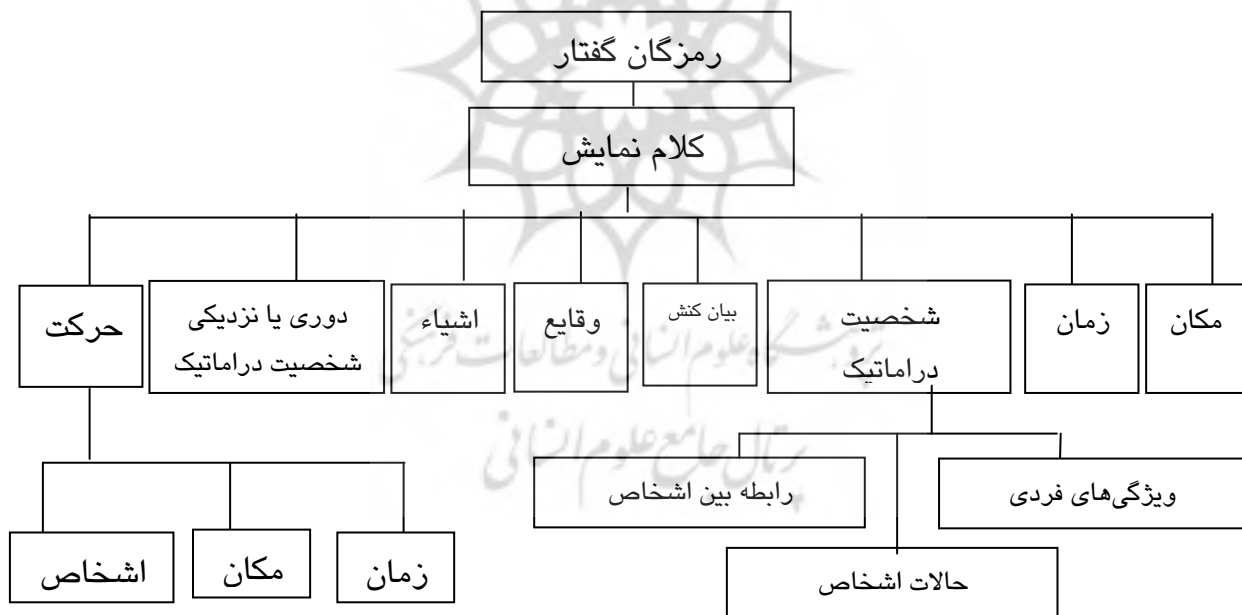
۱-۱ - کلام دراماتیک

دیالوگ نمایشی بر خلاف داستان و رمان، چون تنها ابزار نویسنده است که باید به وسیله آن ساختمان نمایشی‌اش را بنا کند، دارای الزاماتی می‌شود. در واقع، آشکارترین کارکرد عناصر کلامی، کارکرد اطلاعاتی آنهاست؛ حال آنکه عنصر کلام در نمایش رادیویی، کارکرد کنشی نیز دارد و به دلیل اهمیت و نقش فوق‌العاده آن، این نوع ادبی را «هنر کلام» خوانده‌اند (نکوروح، ۱۳۶۹: ۷۴).

ارزش یک درام به دیالوگ‌های آن است و شاید مهم‌ترین عامل ماندگاری آن هم به دیالوگ بستگی داشته است. کلام نمایش موجزترین و جامع‌ترین شکل عرضه کلام است؛ زیرا افراد در نمایش بسیار خلاصه شده‌تر از زندگی عادی و معمولی گفتگو می‌کنند. این گفتگو فشرده و جهت‌دار است و وظایف مهمی بر عهده دارد (نگ. فرهادی، ۱۳۷۸). در نمایش رادیویی، عنصر کلام می‌تواند بیان‌کننده موارد زیر باشد:

- ۱- مکان نمایش ۲- زمان نمایش ۳- شخصیت‌های دراماتیک ۴- بیان کنش ۵- وقایع ۶- اشیاء ۷- موقعیت شخصیت در صحنه ۸- مختصات مکانی (دور بودن یا نزدیک بودن) ۹- حرکت ۱۰- بیان کنش

در مورد شخصیت دراماتیک باید گفت که ویژگی‌های فردی شخصیت، رابطه بین اشخاص و حالات آنها در کلام نمایش نشان داده می‌شوند. نیز در مورد حرکت، هم حرکت زمان، هم حرکت مکان و هم حرکت اشخاص مشهود خواهد بود. به منظور جمع‌بندی آنچه در مورد کلام نمایش گفته شد، می‌توان نموداری به شرح زیر ارائه نمود. (نمودار ۲)

نمودار ۲- نمودار کلام در نمایش

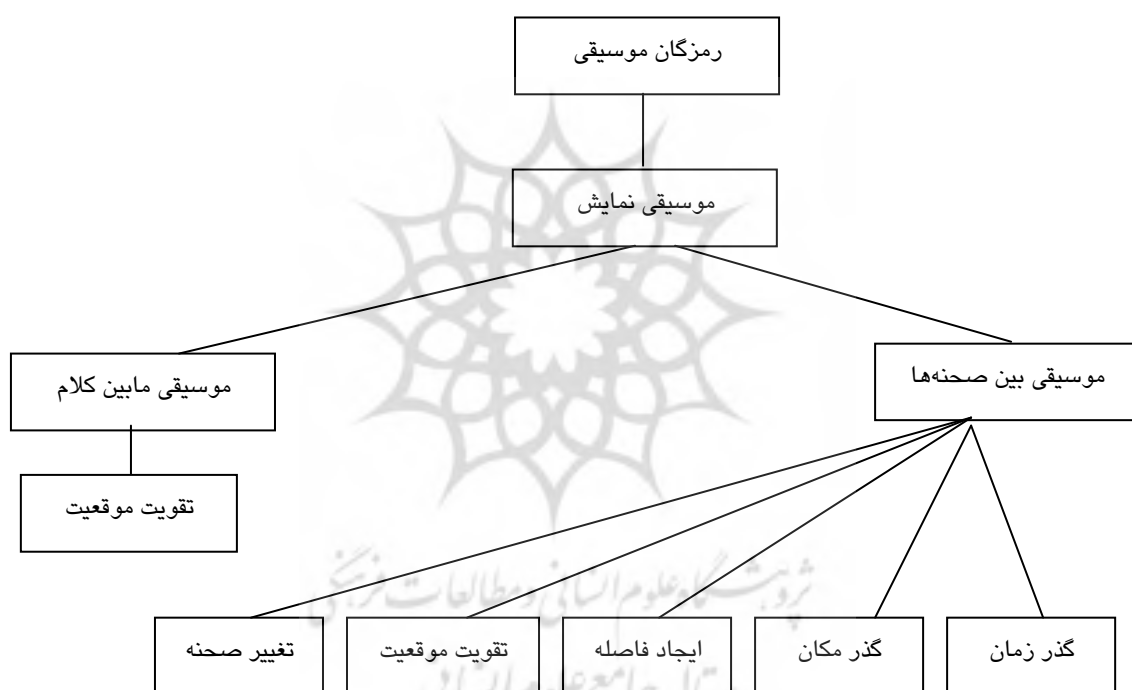
۲- رمزگان موسیقی

دومین رمزگانی که در مورد رادیو بیان می‌شود، رمزگان موسیقی است. در اینجا به کارکرد این رمزگان در حیطه نمایش رادیویی توجه می‌شود.

۲-۱- موسیقی نمایش

موسیقی همچون یک نظام دلالت، همواره نقش مهمی در نمایش رادیویی بازی کرده است و در نظام معنارسانی این‌گونه نمایش‌ها، نقش‌های حیاتی به عهده دارد. موسیقی می‌تواند به عناصر ساختاری مهمی بدل شود؛ جریان پیوسته کنش را بگسلد و لحظه‌هایی را که احساسی ژرف دارند، مشخص کند (نگ. معین افشار، ۱۳۸۱).

به نظر نگارنده، موسیقی در نمایش رادیویی را می‌توان به دو نوع تقسیم‌بندی کرد. موسیقی بین صحنه‌ها و موسیقی مابین کلام که گاه به صورت پس زمینه نیز شنیده می‌شود. موسیقی نوع اول می‌تواند نشانه گذر زمان، گذر مکان، تغییر صحنه، ایجاد فاصله و تقویت موقعیت باشد و نوع دوم در تقویت موقعیت، حائز اهمیت فراوان است. نمودار زیر به درک بهتر مسئله کمک خواهد کرد. (نمودار ۳)

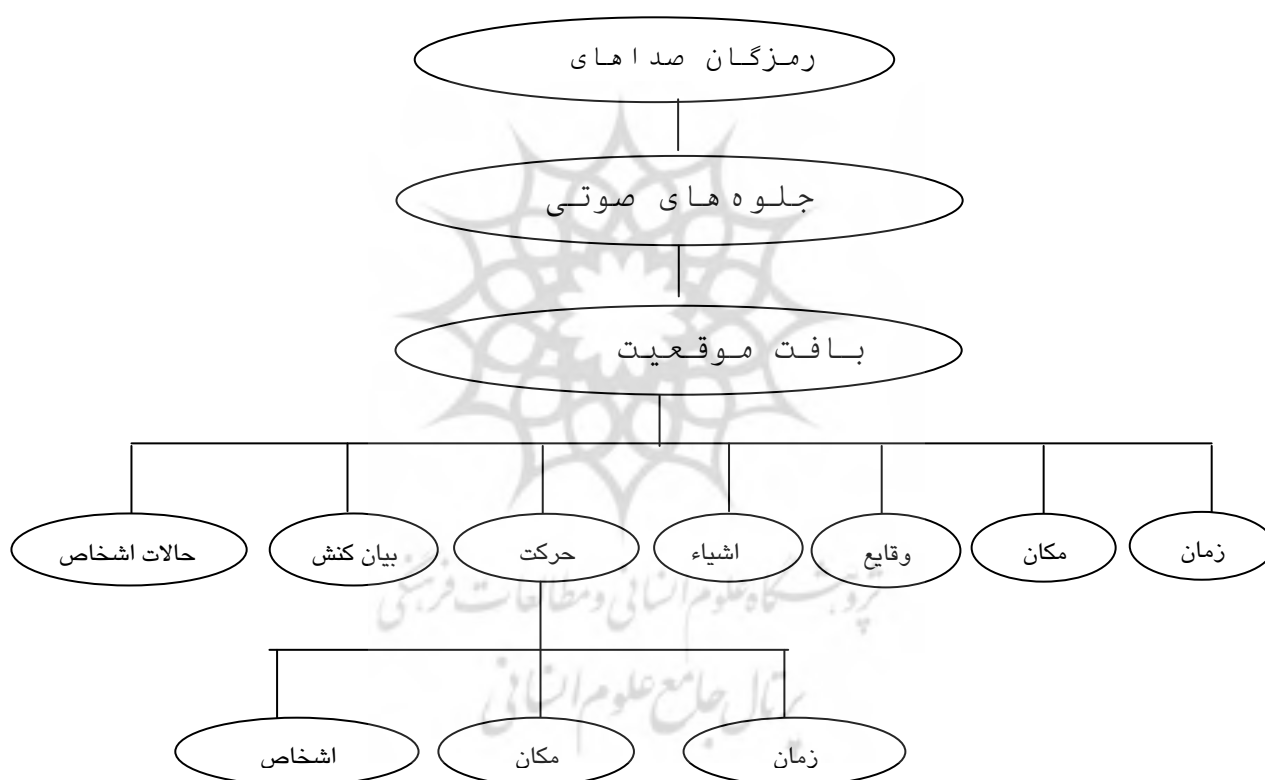
نمودار ۳- جایگاه موسیقی در نمایش

۳- رمزگان صداهای محیطی

سومین و آخرین رمزگانی که در رادیو بیان می‌شود، رمزگان صداهای محیطی است. در رسانه‌ای نظیر رادیو که هیچ‌گونه جنبه «دیداری» ندارد، برای ایجاد و تفهیم بافت موقعیت لازم است از صداهای محیطی استفاده نماییم تا نبود تصویر جبران شود.

۳-۱ - جلوه‌های صوتی

در زمینه نمایش رادیویی، رمزگان صداهای محیطی با عنوان "جلوه‌های صوتی"^۱ بیان می‌شود. در نمایش‌های صحنه و کلاً در نمایش‌هایی که جنبه بصری دارند، با طراحی صحنه می‌توان بافت موقعیت را مشخص نمود؛ اما در نمایش رادیویی، طراحی صحنه به عهده جلوه‌های صوتی است و برای ایجاد بافت موقعیت، علاوه بر کلام از جلوه‌های صوتی نیز کمک می‌گیریم. علاوه بر آنچه گفته شد، جلوه‌های صوتی می‌تواند نشان‌دهنده زمان، مکان، وقایع، اشیاء و حرکت باشد. در مورد آخر یعنی حرکت باید گفت حرکت ممکن است برای زمان، مکان یا شخص مورد نظر قرار گیرد. همچنین جلوه‌های صوتی بیان‌کننده کنش هستند و در کنار عامل کلام، حالات اشخاص را نیز می‌نمایانند. نمودار زیر این مفاهیم را بهتر نشان می‌دهد. (نمودار ۴)

نمودار ۴- نمودار جلوه‌های صوتی در نمایش

بدین ترتیب سه عامل اصلی نمایش‌های رادیویی، یعنی کلام نمایش، موسیقی و جلوه‌های صوتی مورد بررسی قرار گرفت.

¹ sound effects

۴- سکوت

عامل مهم دیگری نیز در برنامه‌های رادیویی وجود دارد و آن سکوت است. سکوت در رادیو نباید بیش از چند ثانیه باشد؛ چراکه ممکن است به منزلهٔ عدم ارتباط - آن هم به دلایل مختلفی نظیر قطع برق، پاره شدن نوار برنامه و ... - باشد. «نگ. کرایسل، ۱۳۸۱: ۲۵۷ و معین افشار، ۱۳۸۱: ۱۸).

در نمایش رادیویی نیز سکوت داریم. برای مثال، در سالن دادگاهی که مهمه است، رئیس دادگاه با زدن ضربه روی میز، حضار را به سکوت فرا می‌خواند. پس لازم است برای چند ثانیه سکوت برقرار شود و هیچ صدایی به گوش نرسد؛ اما باز هم تأکید می‌کنیم فقط چند ثانیه. به نظر نگارنده سکوت مضامینی را در خود دارد که هنگام وقوع آن، این مضامین در ذهن شنونده تداعی می‌شود؛ یعنی در عین حال که هیچ‌گونه صدایی به گوش نمی‌رسد، این سکوت هم بیان‌کنش و هم حالت شخصیت دراماتیک را در خود مستتر دارد. پرداختن به مسئلهٔ «سکوت» مجال فراوانی می‌طلبد و خود این موضوع می‌تواند به عنوان مسئلهٔ پژوهش مطرح گردد. لذا در اینجا تنها به نکات گفته شده بسنده می‌کنیم.

تا اینجا به امکانات متنی نمایش پرداخته شد و از این به بعد بحث نشانه‌شناختی نمایش رادیویی مطرح می‌گردد.

امکانات نشانه‌شناختی

مسئلهٔ دیگری که در نمایش‌های رادیویی حائز اهمیت فراوان است و در تجزیه و تحلیل‌ها به کار گرفته شده است، عوامل پیرازبانی و از جمله صداهای غیرکلامی است.

ویژگی‌های پیرازبانی یکی از قدیمی‌ترین موضوعاتی هستند که در حوزهٔ هنر بازیگری مورد توجه بوده‌اند؛ در واقع برخی ویژگی‌های صوتی وجود دارند که گوینده با استفاده از آنها کیفیتی ورای ساختار واجی و نحوی به گفتمان می‌بخشد؛ برای مثال عواملی چون زیر و بمی، بلندی صدا، آهنگ^۱، طنین و صداهای غیرکلامی که اصطلاحاً به آنها ویژگی‌های پیرازبانی یا «زبرزنجیری» گفته شده است. (الام، ۱۳۸۳). در رسانه‌های مانند رادیو که عامل کلام یکی از عوامل انتقال اطلاعات به حساب می‌آید، نقش عوامل پیرازبانی پررنگ‌تر می‌شود.

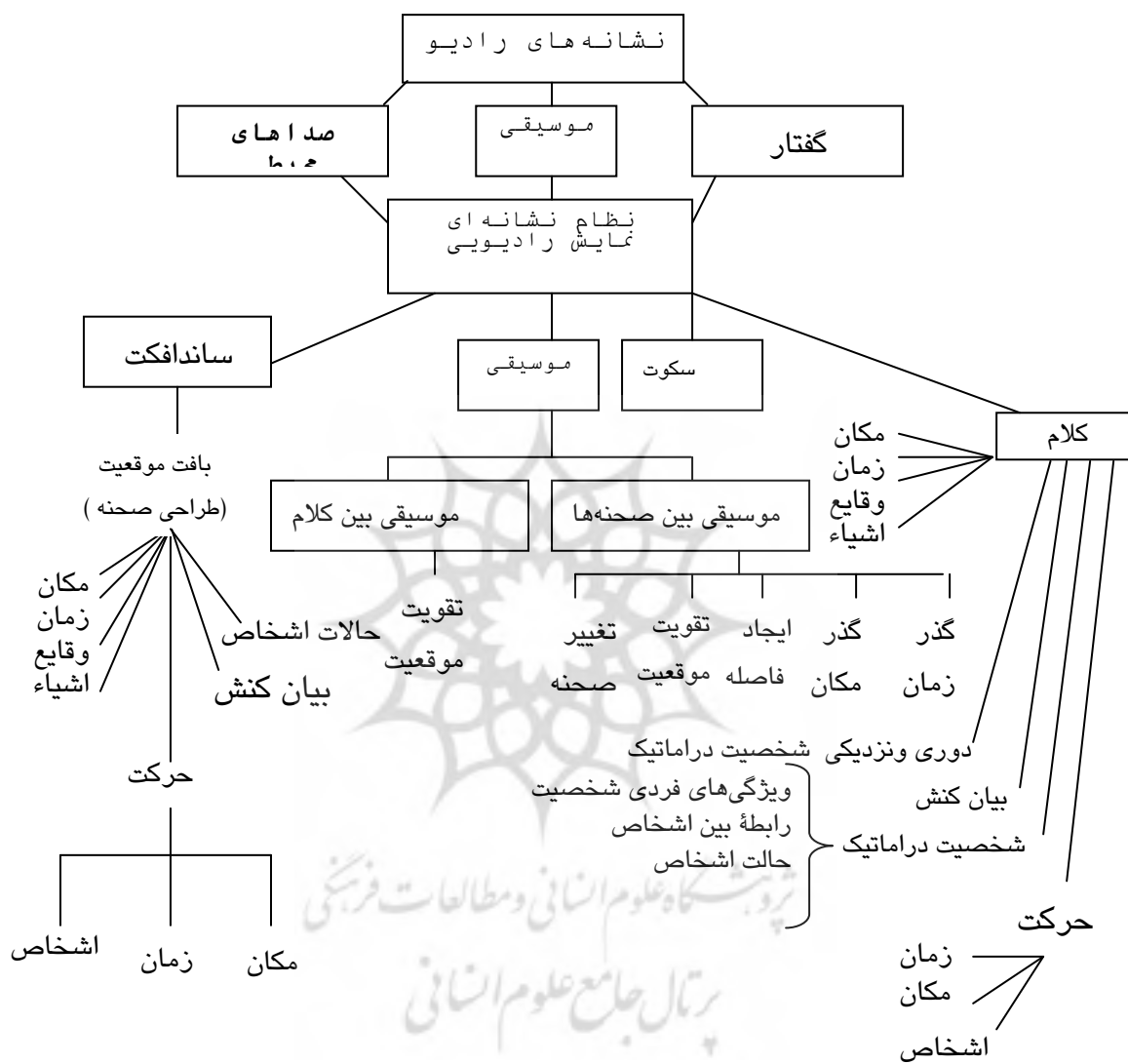
در بررسی‌هایی که دربارهٔ پنج نمایش رادیویی نامبرده انجام شد، مشخص گردید که عوامل پیرازبانی و از جمله صداهای غیرکلامی، حالات اشخاص دراماتیک را نشان می‌دهند. افزون بر این، صداهای غیرکلامی در کنار عامل کلام یا به تنهایی، علاوه بر نشان دادن حالات، کنش را نیز نشان می‌دهد و نشانهٔ نمایه‌ای به حساب می‌آید.

در نهایت، در بررسی وجود انواع نشانه در نمایش رادیویی، دریافتیم که هر سه نوع نشانه، یعنی نشانه‌های شمایی، نمایه‌ای و نمادین را در نمایش رادیویی می‌توان یافت؛ مثلاً صداهای محیطی هم می‌توانند نشانهٔ شمایی باشند و هم نشانهٔ نمایه‌ای؛ موسیقی گاهی نشانه‌ای نمایه‌ای در خود

^۱ tempo

دارد و بیان «عنوان نمایش» در بعضی نمایش‌ها مثل مترسک، بارزترین نشانه نمادین نمایش رادیویی است.

در جمع‌بندی مطالب عرضه شده در مورد کلام، موسیقی، صداها و محیطی و سکوت در نمایش رادیویی، نمودار زیر (نمودار ۵) ارائه می‌گردد تا بدین ترتیب نظام متنی نمایش رادیویی و نشانه‌های این‌گونه نمایش در دسترس علاقه‌مندان قرار گیرد.

نمودار ۵- نظام متنی نمایش رادیویی

نتیجه گیری

در بخش نهایی مقاله درصدد هستیم خلاصه‌ای مهم یافته‌های تحقیق را در اختیار علاقه‌مندان قرار دهیم.

خلاصه‌ای مهم یافته‌های تحقیق

بر اساس سؤال تحقیق یعنی «نمایش رادیویی از چه امکانات متنی و نشانه‌شناختی بهره می‌گیرد؟» و فرضیه آن مبنی بر اینکه «نمایش، یک متن چندلایه‌ای مبتنی بر رسانه صوت است

که لایه‌های صوتی مورد استفاده در آن عبارتند از گفتار، موسیقی و صداهاى محیطی»، سه عامل یاد شده در نمایش‌های رادیویی منتخب، بررسی و نتایج زیر حاصل شد:

الف) کلام در نمایش رادیویی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در واقع به دلیل عدم دسترسی به تصویر، بار اصلی بر دوش کلام است و کنش فیزیکی با گفتار تطابق می‌یابد. کلام به مکان، بُعد و به فضا حجم می‌دهد. به این ترتیب باید به گفتار نقش غالب داد.

آنچه از طریق کلام نمایش یا دیالوگ در اختیار شنونده قرار می‌گیرد به شرح زیر است:

۱- کلام نمایش، مکان را به ما نشان می‌دهد. (در نمایش "عصاره جوانی" در صحنه اول مری اسمیت، گزارشگر تلویزیون، مکان را صحنه‌ای معرفی می‌کند که در آن جسد کاترین میلر وجود دارد).

۲- کلام نمایش، زمان را برای ما مشخص می‌کند (در همان نمایش و همان صحنه، زمان نمایش یک ماه پس از اولین قتل بیان می‌شود).

۳- وقایع شامل وقایعی که در حال اتفاق است و یا وقایعی که قبلاً اتفاق افتاده و شنونده از آنها آگاهی ندارد به واسطه کلام در ذهن شنونده نقش می‌بندد. (در همان نمایش توضیحات مری اسمیت، آنچه را در طول یک ماه گذشته اتفاق افتاده است، به شنونده انتقال می‌دهد).

۴- اشیای موجود در صحنه به وسیله کلام، موجودیت می‌یابند. (در نمایش «در پس دیوار» در صحنه دوم یاسر خطاب به خانم تنتاوی می‌گوید: «ببینید تریچه‌ها چه برقی می‌زنن؟»).

۵- وجود شخصیت‌های دراماتیک هم از طریق کلام خودشان و هم از طریق کلام سایرین برای شنونده آشکار می‌شود. (در همان نمایش و همان صحنه، با شروع صحبت‌های یاسر او به شنونده معرفی می‌شود و با خطاب کردن خانم تنتاوی، حضور او را در صحنه به اطلاع شنونده می‌رساند).

۶- لازم است برای پی بردن به ویژگی‌های فردی شخصیت دراماتیک به وسیله کلام، به این ویژگی‌ها اشاره شود تا شنونده بر آنها وقوف یابد. (در نمایش "عصاره جوانی" صحبت‌های اسکات مارتون، رئیس پلیس، ویژگی شخصیتی او را که مردی خودخواه و مغرور است به خوبی در ذهن شنونده نقش می‌کند).

۷- حالات اشخاص دراماتیک نیز از کلام آنها آشکار می‌گردد. (در همان نمایش، زمزمه مری اسمیت در صحنه آخر و شیوه بیان کلماتش، حالت عصبانیت او را به خوبی نشان می‌دهد).

۸- کلام کمک می‌کند تا روابط اشخاص دراماتیک مشخص شود. (در همان نمایش، کلام نشان می‌دهد که کیت، چارلز، جوانا و گری همکار هستند و اسکات مارتون، رئیس پلیس است).

۹- مختصات مکانی شخصیت‌ها توسط کلام آنها نشان داده می‌شود؛ یعنی دوری آنها از یکدیگر و یا نزدیکی آنها به هم از کلام آنها هویدا است. (در نمایش "عصاره جوانی"، صدای دایانا که از دور به گوش می‌رسد فاصله او را تا مری اسمیت و سوزان جکسون نشان می‌دهد).

۱۰- از آنجایی که تصویری وجود ندارد تا شاهد کنش افراد باشیم، کنش افراد باید از طریق کلام آنها بیان گردد. (در نمایش "رگه سبز حیات"، در صحنه اول مارتا خطاب به دانشجویان می‌گوید که می‌خواهد نامه‌ای را بخواند؛ بدین ترتیب کنش خود را در قالب گفتار نشان می‌دهد).

۱۱- کلام نمایش، حرکت را هم نشان می‌دهد که این حرکت شامل حرکت اشخاص، حرکت زمان و حرکت مکان است.

ب) موسیقی نیز در متن نمایش رادیویی دخیل و حائز اهمیت است. در بخش چهارم مقاله در مورد کارکردهای مختلف موسیقی در این گونه نمایش‌ها به تفصیل مطالبی بیان شده است. آنچه پس از بررسی پنج نمایش رادیویی به دست آمد به این شرح است:

۱- به طور کلی موسیقی را در نمایش رادیویی می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: موسیقی‌ای که بین صحنه‌ها پخش می‌شود و موسیقی‌ای که گاه لابه‌لای کلام شخصیت‌ها و یا به صورت پس‌زمینه پخش می‌گردد.

۲- موسیقی بین صحنه‌ها گذر زمان، گذر مکان و تغییر صحنه را نشان می‌دهد؛ ایجاد فاصله می‌کند و گاه موقعیت را تقویت می‌کند. (در نمایش "رگه سبز حیات"، صحنه اول در کلاس درس رخ می‌دهد؛ سپس موسیقی پخش می‌شود و صحنه دوم در خانه مارتا و... پس با پخش موسیقی موارد یاد شده در ذهن شنونده مجسم می‌شود).

۳- موسیقی ما بین کلام، در تقویت موقعیت حائز اهمیت فراوان است. (به طور مثال در نمایش در "پس دیوار" موسیقی ما بین کلام یاسر و خانم تنتاوی، حال و هوای داستان را در شنونده ایجاد می‌کند).

نکته‌ای که لازم است در اینجا بدان اشاره شود، مسئله گذر مکان و تغییر صحنه است. اگر مکان تغییر کند، مسلماً صحنه نیز تغییر می‌کند؛ ولی عکس این مطلب درست نیست. تغییر صحنه لزوماً با تغییر مکان همراه نیست؛ ممکن است مکان تغییر نکند یا نکند؛ اما در هر صورت تغییر زمان وجود خواهد داشت. (در نمایش "اما من تعطیلات را دوست دارم" با شروع صحنه سوم که آقای نلسون و خانم اندرسون حضور دارند، شنونده هم گذر زمان، هم گذر مکان و هم تغییر صحنه را احساس می‌کند؛ پس با تغییر مکان، تغییر صحنه هم رخ داده است؛ اما در صحنه چهارم، مکان همان مکان صحنه سوم است ولی تغییر صحنه رخ داده و خانم اندرسون حضور ندارد).

ج) صداهای محیطی یا جلوه‌های صوتی نیز عامل دیگری هستند که به لحاظ "طراحی صحنه" اهمیت دارند. جلوه‌های صوتی در ایجاد و تفهیم بافت موقعیت نقش بسزایی دارند. اهمیت این عامل با در نظر گرفتن این مسئله که در رادیو هیچ‌گونه جنبه دیداری وجود ندارد؛ صد چندان می‌شود. جلوه‌های صوتی در نمایش رادیویی، این موارد را نشان می‌دهند:

۱- مکان نمایش را نشان می‌دهد. (در نمایش "در پس دیوار" در صحنه دوم، همه‌ی افراد در بازار که صورت پس‌زمینه لابه‌لای صحبت‌های یاسر و خانم تنتاوی شنیده می‌شود، آن مکان را در ذهن شنونده تداعی می‌کند).

۲- زمان نمایش را مشخص می‌کند. (در نمایش "در پس دیوار" صدای تلاوت قرآن که به صورت پس زمینه لابه‌لای صحبت‌های یاسر و دوستش شنیده می‌شود، نشان می‌دهد که زمان نمایش پس از مرگ عدنان است).

۳- وقایع نمایش به وسیله جلوه‌های صوتی برای شنونده تداعی می‌شود. (برای مثال در نمایش "رگه سبز حیات"، صدای انفجاز بمب اتمی، آنچه را شنونده قادر به دیدن آن نیست در ذهن او تداعی می‌کند).

۴- اشیای موجود در صحنه به واسطه جلوه‌های صوتی در ذهن شنونده مجسم می‌شود. (در نمایش "در پس دیوار" صدای کلنگ در صحنه‌ای که یاسر مشغول خراب کردن اتاق پدرش است، وجود این شیء را به شنونده نشان می‌دهد).

۵- حرکت شامل حرکت زمان، حرکت مکان و حرکت اشخاص از طریق جلوه‌های صوتی مشخص می‌گردد. (صدای گام‌های یاسر و دکتر زیناوی در نمایش "در پس دیوار" حرکت آنها را نشان می‌دهد).

۶- از جلوه‌های صوتی برای بیان کنش نیز استفاده می‌شود. (در نمایش "عصاره جوانی" وقتی کیت در صحنه دوم به آگهی روزنامه اشاره می‌کند، صدای ورق زدن صفحات، کنش او را به خوبی در ذهن شنونده مجسم می‌کند).

۷- صداهای محیطی، حالات اشخاص را نیز به شنونده القا می‌کنند. (در نمایش "در پس دیوار" عزاداری مادر یاسر که به صورت پس زمینه در لابه‌لای زمزمه‌های یاسر و دوستش شنیده می‌شود، حزن و اندوه او را نشان می‌دهد).

در کنار عوامل یاد شده باید به عوامل پیراژبانی نیز اشاره کرد. این عوامل در مجاورت کلام نمایش ظاهر می‌شود و لازم است موردتوجه قرار گیرند. صداهای غیرکلامی نیز از اهمیت خاصی برخوردارند. دو مورد یاد شده، حالات اشخاص دراماتیک را نشان می‌دهند. افزون بر این، صداهای غیرکلامی در کنار عامل کلام و یا به تنهایی، علاوه بر نشان دادن حالات، بیانگر کنش نیز هستند و می‌توانند نشانه‌ای نمایه‌ای باشند. (به طور مثال، در نمایش "رگه سبز حیات"، خنده‌های گابریل شادی او را نشان می‌دهد و یا صدایی شبیه به آه گفتن مارک تأسف او را بیان می‌کند؛ همچنین بغض مارتا، کنش او یعنی گریه او را در ذهن شنونده تداعی می‌کند).

در جمع‌بندی آنچه تا اینجا بیان شد باید گفت که در نمایش رادیویی، زبان و عوامل پیراژبانی در ایجاد موقعیت، بسیار مهمند. سپس صداهای محیطی در ایجاد بافت موقعیت و باورپذیری آن نقش دارند و در نهایت موسیقی است که موقعیت را تقویت می‌کند.

سه عامل کلام، موسیقی و صداهای محیطی و در کنار آنها صداهای غیرکلامی، گاه به تنهایی، گاه ترکیب بعضی از آنها و گاهی ترکیب تمامی آنها با هم، ما را برای انتقال پیام نمایش به نتیجه می‌رساند.

با بررسی نشانه‌شناختی نمایش رادیویی باید گفت هر سه نوع نشانه، یعنی نشانه‌های شمایی، نمایه‌ای و نمادین را در نمایش رادیویی می‌توان یافت؛ مثلاً صداهای محیطی هم می‌توانند نشانه

شمایلی باشند و هم نشانه‌نمایه‌ای؛ موسیقی گاهی نشانه‌نمایه‌ای در خود دارد و بیان «عنوان نمایش» در بعضی نمایش‌ها مثل نمایش "مترسک"، بارزترین نشانه‌نمادین نمایش رادیویی است.

پیشنهادها

هر چند بررسی نمایش‌ها نکات تازه و بسیار جالبی به همراه داشت، به نظر می‌رسد که این دریا، ژرف‌تر از آن است که بتوان در این مجال اندک به عمق آن دست یافت. شاید با بررسی نمایش‌های بیشتر، نکات ظریف‌تر و نغزتر عاید گردد؛ اما آنچه به نظر می‌رسد جای بحث و تأمل بیشتر دارد، موضوع سکوت در نمایش‌های رادیویی است که می‌تواند پیشنهادی برای مطالعات دیگران باشد. همچنین مقوله موسیقی نیز در نمایش رادیویی با توجه به اهمیتی که داراست، باید موشکافانه‌تر و دقیق‌تر بررسی شود. به‌خصوص کسانی که در زمینه موسیقی و علم آن، دانسته‌هایی در چنته دارند، با بررسی بیشتر آن در نمایش رادیویی، می‌توانند درهای ناگشوده را بر دست اندرکاران این هنر بگشایند.

پیوست

در این قسمت، مختصر اطلاعاتی در مورد پنج نمایش رادیویی انتخاب شده عرضه می‌گردد.

نمایش شماره «۱»: «اما من تعطیلات را دوست دارم»

نویسنده: داوود نقلانی / سردبیر: محمدمیر یاراحمدی / کارگردان: میکائیل شهرستانی / تهیه‌کننده: ماهداد توکلی

نمایش شماره «۲»: «مترسک»

نویسنده: استفانی میلر / کارگردان: بهزاد فراهانی / کاری از واحد نمایش فرهنگی

نمایش شماره «۳»: «در پس دیوار»

نویسنده: داوود نقلانی / سردبیر: محمدمیر یاراحمدی / کارگردان: جواد پیشگر / تهیه‌کننده: عذرا وکیلی / کاری از اداره کل نمایش - نمایش جوان

نمایش شماره «۴»: «عصاره جوانی»

نویسنده: زهرا دلیری / سردبیر: فاطمه دلیری / کارگردان: خسرو فرخزادی / تهیه‌کننده: شهلا نیساری / کاری از اداره کل نمایش - نمایش جوان

نمایش شماره «۵»: «رگه سبز حیات»

نویسنده: آرش آبسالان / سردبیر: محمدمیر یاراحمدی / کارگردان: مهین فردلقا / تهیه‌کننده: شهناز دهکردی / کاری از اداره کل نمایش - نمایش جوان

منابع

- اسلین، مارتین (۱۳۸۲)، *دنیای درام*، ترجمه محمد شهباء، تهران: انتشارات هرمس.
- الام، کر (۱۳۸۳)، *نشانه‌شناسی تئاتر و درام*، ترجمه فرزانه سجودی، تهران: نشر قطره.
- سجودی، فرزانه (۱۳۸۲)، *نشانه‌شناسی کاربردی*، تهران: نشر قصه.
- سجودی، فرزانه و محمد پروری (۱۳۸۴)، «نشانه‌شناسی رادیو»، *زبان و رسانه با گرایش به زبان فارسی و رادیو*، تهران: طرح آینده، صص ۳۳۵ تا ۳۴۷.
- سرمد، زهره و عباس بازرگان و الهه حجازی (۱۳۷۷)، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران: انتشارات آگاه.
- فرهادی، اصغر (۱۳۷۸)، *مواجهه کارگردان با دیالوگ با نگره ویژه بر آثار رئالیستی و سیستم استانیسلاوسکی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر دانشگاه تربیت معلم.
- کرایسل، آندرو (۱۳۸۱)، *درک رادیو*، ترجمه معصومه عصام، تهران: انتشارات تحقیق و توسعه صدا.
- معین افشار، منوچهر (۱۳۸۱)، *اصول نمایش‌نامه‌نویسی رادیویی*، تهران: انتشارات تحقیق و توسعه صدا.
- نادری، عزت‌اله و مریم سیف‌نراقی (۱۳۸۰)، *روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی با تأکید بر علوم تربیتی*، تهران: انتشارات بدر.
- نکو روح، حسن (۱۳۶۹)، *سیاست در نمایش رادیویی آلمان*، شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی